

אמצעים דידיקטיים ששוקעו בהלכות ומנהגי ליל הסדר

ונקראה הגדה על שם והגדת לבןך
ביום ההוא וגוי (אבודרהם)

הקדמה

מצוות סיפור יציאת מצרים היא המצוה המרכזית אשר סביבה ערוך כל ליל הסדר. המצוה, כפי שנראה, אחוזה במצות "והגדת לבנך". נדון בה ובהשלכותיה הן בזמן שבית המקדש קיים והן בזמן שאין מקדש וקרבת פסח. מאמרנו יכלול את הנושאים הבאים:

- א. המצוה כפי שנתבארה להלכה.
- ב. השתלבות המצוה בליל הסדר בזמן שביהמ"ק היה קיים ולאחריו.
- ג. מנהגי עדות שונות.

כל נושא נציג בשלושה חלקים: ההלכה או המנהג, ההיבט הדידיקטי שלו והיישום במערכת מחנכת (דוגמת גן, בי"ס או ישיבה). בהיבט הדידיקטי נדגיש שני צדדים: הפעולה החינוכית ומטרתה¹. ביישום במערכת מחנכת נבאר כיצד להשתמש בפעולה הדידיקטית בתוך מערכת חינוכית הגדולה מן המשפחה. (הפרדנו את שלושת החלקים בכתב שונה).

א. המצוה

כתב הרמב"ם (ספר המצוות מ"ע קנ"ז - תרגום אבן תיבון):
"היא שצונו לספר ביציאת מצרים בליל חמשה עשר מניסן בתחילת הלילה כפי צחות לשון המספר. וכל מי שיוסיף במאמר ויאריך הדברים בהגדלת מה שעשה לנו השם ומה שעשו לנו המצרים מעוול וחמס ואיך לקח השם נקמתנו מהם, ולהודות לו

1. עיי בדבריו הימים של הרש"ר הירש (בתרגום הרב מ' ברויאיר) על ערך הבית והלימוד לבנים ברמזים שהוא מוצא בקרבן פסח בהגדה של פסח המלוקטת מכתביו.

יתעלה על כל טוב שגמלנו - יהיה יותר טוב כמו שאמרו: יוכל המאריך לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח.

והכתוב שבא על הציווי הזה הוא אמרו: יזהגדת לבנך ביום ההוא. ובא הפירוש: יזהגדת לבנך יכול מראש חודש! תלמוד לומר: ביום ההוא, אי ביום ההוא יכול מבעוד יום? ת"ל: יבעבור זה לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך. כלומר מתחילת הלילה אתה מספר.

ולשון מכילתא: "מכלל שנאמר כי ישאלך בנך יכול אם ישאלך בנך אתה מגיד לו וכי ת"ל יזהגדת לבנך אע"פ שאינו שואלך, אין לי אלא בזמן שיש לו בן, בינו לבין עצמו בינו לבין אחרים מנין? ת"ל: ויאמר משה אל העם זכור את היום הזה, ר"ל שהוא צוה לזכרו כמו שאמר זכור את יום השבת. וכבר ידעת לשון אמרם: ואפילו כלנו חכמים כלנו נבונים כלנו יודעים את התורה מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים...".

בהלכות חמץ ומצה בראש פי"ז פותח הרמב"ם:

"מצות עשה לספר בנסים ונפלאות שנעשו לאבותינו במצרים - בליל חמשה עשר בניסן שנאמר זכור את היום הזה... ומנין שבליל חמשה עשר ת"ל יזהגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה בשעה מצה ומרור מונחים לפניך".

המשווה את המקורות למצוה בין ספר המצוות לבין היד החזקה יבחין שהרמב"ם החליף בין המקורות, והמקור שהיה עיקרי בסי"מ הוא דווקא המשני בספר היד החזקה. נראית ברמב"ם מעין התלבטות מה העיקרי ומה המצטרף. הפסוק הראשון אינו מזכיר כלל את מצות ההגדה לבנים, ואף אינו מחייב את הסיפור ואריכותו. אבל הפסוק השני הקושר זאת דווקא לבנים אינו אפשרי לקיום בכל מצב. ועיי"כ הוא מדגיש בהלכה ב': "אע"פ שאין לו בן, אפילו חכמים גדולים, חייבין לספר ביציאת מצרים". אמנם אינו מסתפק בכך ובהלכה ג' כתב: "מצוה להודיע לבנים ואפילו לא שאלו שנאמר יזהגדת לבנך".

היינו, הרמב"ם קובע שיסוד המצוה הוא סיפור יציאת מצרים אף לעצמו, אבל אע"כ מצוה להודיע לבנים. ואמנם מייחדים לילה זה הן לחקיקת יציאת מצרים ברוחו של העם ע"י כל סדריו, והן בהעברת מורשה זו לבנים.

כתב החסיד בספר "יסוד ושורש העבודה" (שער ט' פי"ג) על דרך קיום המצוה:

"הנה אחי ורעי מצות עשה של ספורי יציאת מצרים בלילה הזה הוא על כל איש מאישי ישראל עם קדוש, אף אם הוא ביחידי על שולחנו ואין זולתו עמו, כפי שמבואר באוה"ק. אך אם אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך ובניך כשתילי זיתים סביב לשולחנך, עיקר מצות הסיפור הוא לבני ולבני ביתו להודיע להם גבורותיו יתי"ש, ואת ישועת אלהינו יתי"ש ויתעלה, שעשה עמנו עם קדוש בהוציאנו ממצרים ואשר לו הכח והממשלה בעליונים ובתחתונים לעשות בהם כרצונו.

ועיקר כוונתו יהיה להכניס בלבם האמנה שלמה באליקותו יתי"ש ויתעלה ובגודל גבורותיו ונפלאותיו. לכן ראוי להבינם כל סיפור ההגדה על לשון לע"ז לפרסם להם גודל הניסים וגבורות ונפלאות של בוראנו יתי"ש ויתעלה. ולא די לפרש להם כלליות הניסים מה שכתוב בהגדה, רק לפרט ולבאר באר היטב כל נס ונס ע"פ מה שנמצא

כתוב בגמרא ובמדרשים ובשאר ספרים. וראוי לכל יודע ספר מקודם פסח לחפש בכל הספרים בדוקין שבעין, דוכתא דלדידהו הוי מאומה, איזה עניינים קדושים בפרטי הניסים והנפלאות של יציאת מצרים הכתוב בתורה בכללות, ולספר פרטיהם לבניו ולבני ביתו בליל שימור פסח, כדי להגדיל בעיניהם הנס, ויתנו בלבם יותר שבח והודיה להבורא יתייש ויתעלה".

ב. המדרגה ההילכתית של האמצעים הדיקטיים בליל הסדר

בדרך כלל אמצעים דיקטיים אינם במדרגת התוכן, הם בגדר "מכשירי מצוה" והתוכן - קיום המצוה עצמה, חשוב מהם. אמנם לגבי מצות סיפור יציאת מצרים וההגדה לבנים ניתן לומר שלא רק עצם הסיפור כלול במצוה, אלא כל האמצעים הדיקטיים הגורמים להחדרת סיפור יצי"מ והעברתו לבנים, אף הם מסעיפי המצוה. ועייך חז"ל הכניסו כה הרבה צדדים דיקטיים למצוה הכוללת, לא כאמצעים על ידם יהיו הילדים תלמידים יותר טובים, אלא כדרכים הנכונות לקיום המצוה. בכך העלו והרימו את הפעולות הדיקטיות של ליל הסדר מאמצעים והכשרי מצוה לסעיפים מגוף המצוה עצמה.

ג. התכנים הנבחרים ודרכי הנחלתם

התוכן העיקרי אשר צריך לעבור לבן בליל הסדר הוא היותו לבן לעם ישראל, העם אשר לקח לו ה' לנחלה. ובלילה הזה יצא ישראל לחירות גוף ונפש משעבודם של מצרים. וכולו הפך להיות עבד ה' אשר חירותו חרותה על הלוחות. כל דור בונה שלב אחד בבניין החירות הישראלית. ובערב זה מכניסים הדורות הקודמים את הדור הבא לעול חביב זה.

דרכי ההנחלה הן כל מצוות הלילה וכל ההגדה על הסבריה ופירושיה, אלה צינורות ההעברה מדור לדור. וכל סדרי ומנהגי הלילה מותאמים למטרה זו. ההתכוננות לכך לפני החג, בלימוד הלכות הלילה, ובלמוד פירושי ההגדה והרחבת תכניה יביאו את הלילה זה למלא את מטרתו ולתת את מלוא תנובתו.

ד. מצות קרבן פסח והבנים

כמה אחיזות בין מצות קרבן פסח לבניו של אדם אפילו קטנים, דבר המוכיח שפרט לצדדים החינוכיים, התורה מכניסה את הקשר שבין הפסח לבנים בתוך הלכות המעכבות את המצוה?²

2. אפשר אולי להטעים את החשיבות הגדולה שהתורה רואה בחיבור הבנים למצוות הפסח, בכך שהגזירה הייתה על הבנים: "לל הבן הילוד...". ואייך, כנגד כוונתו של השעבוד לעקור את

- (א) הקטן כמנוי על הקרבן - (רמב"ם הלי קרבן פסח פ"ב, ה"ג-ד, ה"ח-ט).
 (ב) מילת בניו מעכבתו מלהקריב את הפסח³ - (שם, פ"ה ה"ה).
 (ג) חיוב קטן שהגדיל בין פסח ראשון לשני - (שם, ה"ז).
 (ד) מילת בניו מעכבתו מלאכול בקרבן פסח - (שם, פ"ט ה"ט).

שיקוע התכנים במעשים (המחשה)⁴

מבחינה דידקטית התורה "עשתה לנו חצי עבודה" בכך שקשרה בעבותות הלכתיות את הבנים למצוה. וכך הכשירה את הדרך להעברת ענייני האומה לדורות הבאים.

ישום בערכות מחנכת

הפחשה ותירגול הן חלק מכל לימוד, עשייה חוזרת עשׂיית לחדירת התוכן הלימודי, כדברי ס' החינוך: "כי אחרי הפעשים ילכו הלבבות". ע"כ, גם בלימוד טהור חסובים החזרה והשינון, לצורך הפנפה והן בלימוד שצריך לצאת באפיקים הפעשיים חסובה בזמן הלימוד ההפחשה, ולאחר עכן התירגול. התירגול הרצוי חיוני שיהא עגון כגון ע"י שאלות ותשובות, חזרה ושינון עצמי, ששחקי חזרה, ועוד.

כל מחנך חייב להקצות לכך את הזמן בתוך ערכי השיעור שהוא בונה. בעת הלימוד - הפחשה, כשפעשה אחד עבהיר לעתים יותר עכפה שיעורים, עפני שלא כל אחד הוא כבצלאל שחיו אונא וגביר (כלומר, שהיה חכם ביותר ובראיה בעלפא לפד להיות אופן לעשות עלאכת הפשכן). ולאחר עכן התלידי חייב לתרגל ולעשות בעצמו כדי שירכוש את כל הפיוטניות וכדי שיתאים את הנלמד לאישיותו הפרטית.

בקיום עצמות, העשייה החזרת קייצת עפ"י תדירותן, ועם החזרה התדירית חסובה ההכנה

ההמשכיות בעם ישראל הן מבחינה פיזית (כאמור), והן מבחינה רוחנית בשעבוד גוף ונפש המטמיע את מהותו של העבד בתוך תרבותו הזרה של המשעבד, ובמניעת עיסוקו במהותו עצמו - באה התורה והקדישה תג שלם לעצמאות הפנימית והנאמנה לרבשיע, ולילה מיוחד להעברת המורשת הרוחנית-לאומית לדור הבא.

ועיין בסי טעמי דינים ומנהגים בקונטרס אחרון אות תקכ"ט שרומז לכך.

3. כמה קישורים בין מילה לפסח (בנוסף למוזכר): א. שתייהן מצוות עשה היחידות שחייבים על ביטולן כרת. ב. אף מילת עבדיו מעכבתו מלעשות הפסח. ג. שתייהן בקיומן דוחות אף את השבת. ד. על שתייהן צוונו קודם מתן תורה (בסיני). ה. המדרש מצרפן: "ואעבור עליך ואראך מתבוטסת בדמך ואומר לך בדמך חיי ואמר לך בדמך חיי" זה דם פסח ודם מילה". ו. כשם שהן באות בצוותא ביציאת מצרים הן צמודות גם בכניסה לארץ ישראל.

4. וכן מסביר החינוך: "ואל תחשוב בני תפוש על דברי ולומר: למה יצוה אותנו השם יתברך לעשות כל אלה ולזכרון אותו הנס, והלא בזכרון אחד יעלה הדבר במחשבתנו ולא ישכח מפי זרענו דע כי לא מחכה ה תתפשי על זה, ומחשבת הנער ישיאך לדבר כן... דע כי האדם נפעל כפי פעולותיו, ולבו וכל מחשבותיו תמיד אחר מעשיו שהוא עוסק בהם אם טוב ואם רע. ואפילו רשע נמור בלבבו וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום, אם יערה רוחו וישים השתדלותו ועסקו בהתמדה בתורה ובמצוות, ואפילו שלא לשם שמים, מיד ינטה אל הטוב, ומתוך שלא לשמה בא לשמה... כי מתוך הפעולות הטובות אנטנו נפעלים להיות טובים וזוכים לחיי עדי".

לקיום, אם בפרטים הפיזיים ואם בהכנה הרוחנית, וע"כ אין הלימוד הפכין על כל חלקיו פחות אף בקיום הפצוות, כשצטרף הלימוד והקיום להעלות את הפקיים לדרגה של חיים.

מצאנו בחז"ל עדות של שימוש מעשי בהלכות אלו: כמסופר במשנה (פסחים פט, ע"א): "האומר לבניו הריני שוחט את הפסח על מי שיעלה מכם ראשון לירושלים, כיון שהכניס הראשון ראשו ורובו זכה בחלקו ומזכה את אחיו עמו". בגמרא מוסבר שהיה זה "תרגיל חינוכי" של האב כדי לזרזן במצוות, וכולם נמנו עליו. ממשכה הגמרא ומביאה ברייתא: "מעשה וקדמו בנות לבנים ונמצא בנות זריזות ובנים שפלים". למדנו שלא רק כללי הלכה לפנינו אלא אמצעי זירוז מעשי להשתתפות בקרבן פסח.

הפעלה

חז"ל הפכו הלכות אלו להפעלות, ובכך העבירו זאת משדה התאוריה לפעולות מחנכות, שעם עשייתן התלמיד הופך בעצמו להיות חלק ממקיימי המצוה, ואינו רק נטפל לעושי מצוה.

ה. העמדת בית המדרש

בגמרא (פסחים קט, ע"א) מסופר: "אמרו עליו ר' עקיבא, מימיו לא אמר הגיע עת לעמוד בבית המדרש חוץ מערבי פסחים וערב יום הכיפורים. בערב פסח בשביל תינוקות כדי שלא ישנו..." ומפרש רש"י: "כדי שיטנו התינוקות ציוס ולא כלילה צשעמ כגדס". הרשב"ם נכדו מוסיף פירוש נוסף: "א"י כשמעכבין עד הלילה לאחר שהחשיך ישנים התינוקות" (=הקדים לסיים את הלימוד). תוס' דוחה את שני הפירושים וגורס במקום 'ערבי פסחים' - 'ילילי פסחים', היינו שהיו נוהגים ללמוד בבית המדרש בלילי שבתות וימים טובים ורייע ביטל זאת בליל הסדר כדי שהתינוקות יהיו ערים בליל הסדר⁵.

הכנה גופנית

כל אמצעים דידקטיים, אף היותר טובים ומועילים, לא יועילו כשהתלמיד עייף ויגע, וע"כ חשיבות גדולה עוד לפני הפעולות הדידקטיות והתוכניות היא ההכנה הגופנית לקראת ליל הסדר. ההכנה הזו חשובה לתלמידים, אך חשוב שתהיה אף בתודעת ההורים והמחנכים, ואולי בגלל זה ר' עקיבא העמיד את בית המדרש עוד ביום, כדי להדגיש לאבות הן את אחריותם על חינוך הבנים והן את חובתם לשינת הבנים לפני הלילה, כדי שבלילה יהיו ערניים. והיה בזה חינוך להכנה לקיום מצוה.

ישום בערכת פזונכת

הפזונך ראוי שישים לבו לעייפות הכוללת הנגרפת כתוצאה מעומס יתר על התלמידים. לשם

5. ובכנה"ג (סיי תע"ב) הביא מהרא"ש בתשובות שיהיה שולחנו ערוך מבעוד יום.

כך צריך לדאוג שהעופס הגופני, הנפשי והלימודי יהיה פותחם לגיל הילד, יכולתו הלימודית ועוצמת ההזדהות הנפשית שלו עם הלימוד.
 יחד עם העופס הכללי ואוי לשים לב לחלוקת העופס הפרטית שבכל שיעור. יש לחלק את השיעור בין החלקים הדורשים פאפץ ובין חלקים שאינם דורשים פאפץ לפי יכולת התלמיד. כגון כן את פערכת השעות היופית יש לתכנן בהתאם ליכולתו של התלמיד כאשר השעות הקשות פוקצות ללימודים אהובים יותר ופחות קשים.

ו. חלוקת קליות ואגוזים

בגמרא פסחים (סוף קח, ע"ב): "אייר יהודה וכי מה תועלת יש לתינוקות ביין (של ארבע כוסות)? אלא מחלקין להן קליות ואגוזין בערב פסח כדי שלא ישנו וישאלו. אמרו עליו על ר' עקיבא (ס"א ר' טרפון) שהיה מחלק קליות ואגוזין לתינוקות בערב פסח כדי שלא ישנו וישאלו." מהמילים "ערב פסח" פירושה משמע שעוד לפני ליל הסדר היה מחלק להם (כמבואר לעיל סעיף ג). אמנם רבנו חננאל משמיט את המילים "ערב פסח" וכותב: "מחלק לתינוקות קליות ואגוזים כדי שישאלו", היינו שהיה מעודד את שאלת השאלות עצמן ע"י קליות ואגוזים. וכן פירש בשו"ע (סי' תע"ב סט"ז) את מצות חלוקת קליות ואגוזים.⁶

פרסים מוקדמים ומאחרים

לפי פשט הגמרא הקליות והאגוזים היו מוקדמים לליל הסדר ושימשו לעידוד הילדים להישאר ערניים ולשאל וללמוד. לפי פירוש הר"ח הקליות והאגוזים שימשו פרס ותמריץ למי ששאל כדי לעודד ולהגביר את מעורבותו. מניעת הפרס היא ה"ענישה" לבטלנים שאינם מעורבים, וממילא אף היא משמשת כתמריץ.⁷

"ישום בפערכת פחנת

הפרס פסייע לפחנת להניע את התלמיד, ועוזר לתלמיד להוציא את כוחותיו. גודל הפרס כפוחו ותדירות נתנתו ראוי שיותאפו לגודל ההשקעה ולפידות ההצלחה. לעתים ההפרצה היא

6. לפי"ז, בדורנו ראוי לתת דברים אהובים על הקטנים כל אחד לפי מדרגתו.
 7. משלימים את עניין הפרס דברי הרמב"ם בהקדמתו לפרק "חלקי" במסכת סנהדרין, וז"ל: "בנינו שנער צעיר הוכנס אצל מחנך ללמדו התורה, וזה טובה גדולה לו בגלל מה שיגיע אליו מן השלמות. והנה ההכרח מביא את המלמד שהוא מושלם ממנו לזרזו על הלימוד בדבר החביב עליו מחמת גילו הצעיר, ויאמר לו למד ואתן לך אגוזים או תאנים, או אתן לך חתיכת סוכר, ואז ילמד וישתדל לא לעצם הלימוד לפי שאינו יודע לזה ערך, אלא כדי להשיג אותו האוכל, ואכילת אותו המאכל אצלו יותר חשוב מן הלימוד ויותר טוב בלי ספק, ולפיכך חושב את הלימוד עמל ויגיעה שהוא עמל בו כדי שישג באותו העמל אותה המטרה החביבה עליו והיא אגוז אחד או חתיכת סוכר, וכאשר גדל ונתחזק שכלו ונעשה קל בעיניו אותו הדבר שהיה מחשיבו מקודם, וחזר להעריך דברים אחרים, משדלים אותו באותו הדבר היותר חשוב בעיניו, ויאמר לו מלמדו: למד ואקנה לך נעלים נאים או בגד שתארו כן...".

לעצם הפאפן ולהשקעה, ולעתים ההצלחה היא הפטרה. הפרס צריך שיוותאם לגיל התלמיד ולתחומי התעניינותו.
הפרס הוא אפצעי, וצריך להישאר כך. הוא חשוב ע"פ "להטביע" בלב הילד את נעימות הלימוד וע"כ יש חשיבות לפרס צוקדם, לצבירת כוכבים/נקודות וכד'. ועם זאת לעתים, הוא הופך להיות פטרה עצמאית וכך ראוי להפגע. ככל שהתלמיד מבוגר יותר, חשיבות הפרס, שהוא אפצעי צדדי, פוחתת (עי' הערה 7), וחשיבות הלימוד 'לשפה' עולה.
לתלמיד המבוגר פטלאת ההערכה את פקום הפרס, אם בציון, אבל יותר בדיבור ובהערכת ליפורו והישגיו בתנב ובע"פ, בלימוד ובפעשה.

ז. סימני ליל הסדר

הכל מכירים את הסימן: "קדש ורחץ" וכו', סימן זה כסימנים אחרים משמש לשמור על סידרי הלילה במצוותיו ובמנהגיו. בספרי הראשונים מנויים לפחות ארבעה עשה "סדרי" סימנים שונים (עיין הגדה שלמה לרב כשר, פט"ו). לחלק מסדרי הסימנים קיצורים בראשי תיבות כמו: "קני"ד יהי"ה ממ"ד (שמ"ה) - המופיע באבודרהם, או "קרי"י חכמ"ה בין המל"ך אמ"ן. וחלקם בחרוזים כמו הסימן הנהוג בימינו, וכן בסימנים אחרים (עי' הגדה שלמה שם). הכרעה על סדר מסוים וכניסה למצוות בעזרת סימן מצויה בשי"ס (כגון סדר הברכות על היין ביו"ט שחל במוצ"ש - פסחים קב, ע"ב), אולם בליל הסדר את הסימנים כתבו הראשונים, ומלבד הזכרת הסדר נראה שנעשה הדבר ליצירת עניין בבנים.

העמדת אתגר מושך

הפתיחה בכל לימוד חשובה ליצירת הקשר עם התלמיד. ולמשיכתו בעבותות אהבה לנלמד. מסדרי הסדר סייעו למלמד בהעמדת האתגר לפני התלמיד, כשהסדר הופך להיות חידה בחרוזים או בראשי תיבות. וכך, בלי לשים לבו התלמיד "נשאב" לתוך הלימוד עצמו.

ישום בפערכת פחנת

שיעור או הפעלה חינוכית ישפיעו כשיהיו פענינים. הענין נובע פהיחס הראשוני של התלמיד, ופן הענין שיתעורר בו אגב הלימוד. את הענין ניתן לעורר באפצעים שונים כשהיקו הפנחה הוא הפיכת הנושא פנושא חיצוני-אובייקטיבי לפנימי-סובייקטיבי הנוגע לתלמיד עצמו ואין ההתענינות לשם נפוס ואקדפית גרדא. שאלות פגרות, חידות, הצגה בדרך פושכת, הפעלות בציוני דרך וכד', כל אלו חשובים לחיבור שבין התלמיד לנלמד.

ח. הסבה

כתב השו"ע (סי' תע"ב ס"ה): "בן אצל אביו צריך הסיבה אפילו הוא רבו מובהק ותלמיד לפני רבו אין צריך הסיבה אפילו אינו רבו מובהק, אא"כ יתן לו רבו רשות".

וכתבו רוב האחרונים שכן אצל אביו מן הסתם אביו מוחל לו.
טעם ההסבה "כדרך בני חורין" (רשימי פסחים צט, ע"ב) וכל מצוות הלילה (פרט למרור) צריכות להיות בהסבה. הקטן לפי הכרעת חז"ל אף הוא חייב בהסבה.

שותפות ואמון

השותפות, המסתייעת בפעולות מעשיות, נותנת למתחנך את ההרגשה כי הנו כאחד מהנושאים בעול, וע"כ עליו לתת כתף וללמוד את קיום המצוה היטב. פעולת ההסבה מלמדת על גדלות ועצמאיות – "כבני חורין", ובכך נותנת לקטן את הרגשת החשיבות והכבוד הראוי, וממילא ערכו העצמי גודל בעיניו והוא לוקח על עצמו אחריות נוספת.

מפעולת ההסבה נלמד על האמון שראוי לתת בתלמיד. על אף שההסבה לכאורה היא פעולה של גדולים לא חששו חז"ל לחייב את הקטנים. מתוך הבנה שאמון והטלת אחריות יוצרים אצל התלמיד נשיאה בעול והזדהות.

יישום בפערכת פחנת

חלוקת תפקידים, פיזור משימות, עשייה משותפת, פינוי חניכים/תלמידים לפעולות משותפות כל אלו יוצרים את השותפות. אין שני צדדים שאחד אדון והשני עבד, אלא שני חברים הנושאים בעול יחדיו. השותפות מוכחה להיות פלווה בהשתתפות נפשית והבנה חברית. אם היא תהא פנותת פן השיתוף הנפשי, התפקיד או העול הפוטל על התחנך יהפך להיות עבדות. השותפות מוכחה על אפון, ונותנת לפחנת יכולת לדרוש יותר פן התלמיד.

ט. ארבע כוסות

כתב בשו"ע (סיי תע"ב סט"ו): "יתינקות שהגיעו לחינוך מצוה ליתן לכל אחד כוסו לפניו". וכ"כ בסדר היום: "וכבר נהגו העם לתת לפני כל אחד כוסו ואפילו לפני הקטנים כדי שישאלו ומנהג יפה הוא".

שותפות

השתיה המשותפת כהסבה, תורמת ליצירת ההשתתפות והאכפתיות של הילדים לכל מצוות ותכני ליל הסדר.

יישום בפערכת פחנת

פעורבות ע"י פעולה משותפת כגון: עבודות לצורך הפערכת או יצירת פרויקט משותף שבו כל אחד נותן את חלקו, עריפה את התלמיד ופחנת אותו לפישיפה הפשותפת.

י. שני טיבולין ועקירת השולחן

בגמרא (פסחים קטו, ע"ב): "יודקאמרת תרי טיבולי למה לי כי היכי דליהוי היכירא לתינוקות". ובדף הבא (קטז, ע"ב): "למה עוקרין את השולחן? אמרי דבי רי ינאי, כדי שיכירו תינוקות וישאלו". הן שני הטיבולים והן עקירת השולחן אין בהם צורך הלכתי עצמי, חז"ל הנהיגו אותם לצורך לעורר את שאלת התינוקות. חז"ל לא הודיעו על כך לתינוקות, הם טמנו את ה"מלכודות" בתוך סדרי הלילה, ופתחו את הדלת להכנסת הבן לתוך בית המדרש. וכ"פ בשו"ע בדין עקירת הקערה (תע"ג ס"ו).

עדות לתועלת שבעירור התינוקות מביאה הגמרא (שם): "אביי הוה יתיב קמיה דרבה, חזא דקא מדלי תכא מקמיה (=עקרו את השולחן מלפניו), אמר להו: עדיין לא קא אכלינן אתו קא מעקרי תכא מיקמן? (=עדיין לא אכלנו וכבר עוקרים את השולחן כבסיום הסעודה?) אמר ליה רבה: פטרנן מלומר מה נשתנה". תוסי' במקום (ד"ה כדי) מעירים שאין השאלה של העקירה פוטרת מ"מה נשתנה" אלא שאלת התינוק ועירורם היא ההתחלה, וממנה יבוא לשאול בשאר הדברים. שינוי נוסף שאף הוא לעורר את הילדים כתב בסדר היום: "ומה שראוי לחלק את ההלל, חלק ממנו עם ההגדה קודם סעודה, וחלק אחר הסעודה בכוס ד', אפשר לתת טעם לדבר, שהוא מפני שישאלו התינוקות, כי כמה שינויים נעשים הלילה הזה מפני כך וזה גם כן הם".

עירור התמיהה בדרכים עקיפות

עוד לפני הלימוד הישיר, לשם יצירת הקשר עם התלמיד, ולשם עירור הרצון, הכינו חכמים את הדרך ללימוד הישיר בדרך של "מלכודות", התלמיד "נתקל" ובכך מתעוררת התעניינותו. עם זאת, חז"ל לא טמנו כאן את המלכודות בתכנים עיוניים, אלא בדבר הקרוב ביותר לילד – בסעודת הלילה.

"שום בפערכת פתנת"

ניתן "להשאיל" את התלמיד בקריאה, ע"י טעויות פכוונות, ניתן להטפין את הפלכודות בטעויות פכוונות בקטעי טקסט, בפעשים תפוזים, בהצגות וכד'. עם זאת פן הראוי לשים לב שלא לפגוע בתלמיד, ולא לערער את אמונו בעצמו ולא לאבד את כלי העבודה אשר דרכו התלמיד פתפת.

יא. יחץ

בהגדה של פסח לפי מנהג גירבה מצאתי כתוב: "בשעת הבציעה נוהגין לומר: כך קרע ה' את היס לשנים עשר גזרים ויצאו ממנו בני ישראל ביבשה".

הצגה והמחשה

לילד לא קל לקלוט את כל התכנים הנעלים של הלילה. המעשים הסמליים המלווים את הערב, "מורידים" את התוכן לתפישתו ולהשגתו, ויוצרים את הקישור הנפשי לתוכן.

יישום בפערכות פחנת

ההצגה שייכת אצל הפחנת בעיקר בתכנים גבוהים שלא קל להעבירם לתלמידים (כעין שיבוש תלמידי חכמים, ע"י פאפרי על הילדות וחניכה עפ"י פשנת הראי"ה בהוצאת ישיבת יפית – נזה דקלים, חוברת פס' 3). כאן הפעשה אוצר בתוכו את הפחשנות והרגשות ולעתים אף בלא אופר ודברים.

אצל התלמידים ההצגה פשפשת להעפיק תכנים, ובכך גורפת להזדהות עם הלימוד.

כתב בלבוש (תעייג וי, זי) שהטעם שמטמינים את האפיקומן כדי שיראו התינוקות וישאלו: ימפני מה מטמינים ועדיין לא אכלנו? ומתוך התשובה יבוא לספר ביציאת מצרים. ומוזגים מיד כוס שנייה כדי שישאלו התינוקות: ילמה שותים כוס שנייה לפני הסעודה? וכ"כ בשרייע (תעייג, זי).

השאלה ודרך הערתה

כאשר תלמיד שואל שאלה נוצר בדרך כלל חלל מסוים המגרה אותו למלא את חסרונו. חז"ל הקפידו שהתשובות לא תבואנה רק ע"י גירוי חיכוני, אלא דווקא כתוצאה משאלת התלמיד. (כמובן שיש בכך גם משום מימוש פסוקים בתורה כמו: "כי ישאלך בנך" וכד').

יישום בפערכות פחנת

שאלות פקדיפות אשר יוצרות התעניינות וגירוי, או פתיחת נושא בהצגתו בדרך פושכת (סרט או פערכות וכד') – יוצרים את התפיהה והשאלה אצל התלמיד.

יב. הא לחמא עניא

כתב בכלבו (סי' נ"א): "הא לחמא עניא פירוש: זו הודעה לתינוקות למה אנו מחלקין המצה לשתיים כדרכו של עני, דלחם עוני אכלו אבותינו במצרים דרך חפזון, והיו אומרים זה אל זה כל דכפין...". והתקינו מסדרי ההגדה ז"ל המאמר הזה בלשון ארמי כדי שיבינו הנשים והטף שהיו מספרים בלשון ארמי.

לימוד מובן

כדי שהלימוד יובן צריך שהשפה ומונחיה יהיו מובנים לתלמיד, וע"כ חלק מן הדברים הנאמרים בליל הסדר הוא בארמית.

י"שום בפערכת פזנכת

ההבנה היא פטרת כל לימוד. על הפלפד לבדוק את עצמו שאפנס כלי ההעברה של התוכן הם כלים אשר נמצאים כבר ביד התלמיד. וכך הבנה של אתגול תהיה כלי לפח. עם העברת החומר בצורה פונקט בא וידאוי ההבנה, אם בשאלות ותשובות ואם בתרגילים הפבריים שהתכנס נקלטו אצל התלמיד. בהקצאת הזמן להעברת חומר לימודי צריך לתת את המקום לשני הדברים: לימוד הפונ ותרגולי וידאוי ההבנה.

ממשיך הכלבו: "ונהגו לומר 'הא לחמא עניאי' כולו וימה נשתנה' בלעז כדי להבין לנשים ולטף. ויש נהגו להוסיף ללעז ג"כ הפיסקא של 'עבדים היינו' כולה. והטעם כדי שידעו התשובה אחר ששמעו השאלה, וכן ראוי לעשות".

יג. מה נשתנה

"מוגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל אביו, ואם אין דעת בן, אביו מלמדו: 'מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה - הלילה הזה כולו מצה. שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי, שלוק ומבושל - הלילה הזה כולו צל'⁸. שבכל הלילות אנו מטבילין פעם אחת - הלילה הזה שתי פעמים" (פסחים קטז, ע"א).

נחלקו רש"י ורשב"ם האם "מה נשתנה" הוא שאלת הבן (רש"י) או שזהו מעין תחליף לבן שאינו יודע לשאול. וכן הרמב"ם (הלי' חו"מ פ"ז הי"ד) כותב: "וצריך לעשות שינוי בלילה הזה כדי שיראו הבנים וישאלו ויאמרו: 'מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות', עד ששייב להם ויאמר להם כך וכך ארע וכך וכך היה. וכיצד משנה? מחלק להן קליות ואגוזים, ועוקרין השולחן מלפניהן קודם שיאכלו, וחוטפין מצה זה מיד זה וכיוצא בדברים האלו".

הברייתא מוסיפה: "ית"ר חכם בנו שואלו, ואם אינו חכם אשתו שואלתו, ואם לאו הוא שואל לעצמו. ואפילו שני תלמידי חכמים שיודעין בהלכות הפסח שואלין זה לזה"⁹.

8. לאחר החורבן שינו את הקושיה לשאלה על ההסבה.

9. אצל יהודי לוב נהוג שכשמגיעים ל"מה נשתנה" אם המשפחה מרימה את הקערה ומקיפה באוויר על ראשי המסובים כדי לעורר את הקטנים לשאול (קובץ מאמרים בהוצ' ישיבת ניר - קרית ארבע, אדר תשנ"ד).

ואצל יהודי מרוקו נהגו שאחד מהבנים ירים את הקערה ויעמוד ויסובב אותה על ראש כל המסובין פעמיים לצד ימין ופעם לצד שמאל ויתחיל בגדול הבית ויאמר עם כל המסובין בשירה וזמרה "בבהילו יצאנו ממצרים הא לחמא עניאי" וכוי (הגשי"פ כה לחי לרב יצחק חזן, תשמ"ו). וכן נהגו בגרבה לסבב מעל ראש כל המסובין.

מעורבות אישית ע"י שאלה

חז"ל מדגישים במצוות לילה זה את השאלה. היינו לא אך העברת המידע, מעניין עד כמה שיהיה, אלא המידע מועבר כתשובה ולא אך לקטנים אלא אך לתלמידי חכמים גדולים. השאלה יוצרת חלל שדורש התמלאות ובכך מגביר את הדרישה של התשובה ואת המעורבות הפנימית של הלומד. לא רק רצון של המלמד להעניק, אלא עירור הרצון של התלמיד.

יישום בפערכת פזונכת

דובר בפאטר זה על הצורך ליצירת הזיקה היותר פנימית בין הלומד לנלמד. יצירת הזדהות נעשית ע"י הכרה פנימית יותר של הנשאל הנלמד. אם זהו נושא פיוז או חברתי, רצוי להפגיש עמו, ואף אם הנשאל חותני צריך לרדת לנבכי ולחקור אותו בכל צדדיו, ואז הקשר יהיה קשר חי, אנהב, אשר שתירות בו בפריעות ללומד והוא דורש את יישובן. קשר זה יתחזק ע"י שאלות הבוקעות מלב התלמיד. דבר הפהווה סימן לפתח שהנשאל נבט בליבו של התלמיד.

ירידה לרמת התלמיד לשם העלאתו

יש לשים לב לתוכן השאלות של "מה נשתנה". כולן סובבות מסביב לאוכל הנאכל בליל הסדר. אם השאלות הן שאלות הן שאלות הן (רש"י), הרי מובן שלפחות בקטנתו אין ענינו נשואות מעבר לכך. אם השאלות הן שאלות שהאב שואל את בנו (רשב"ם), ג"כ מובן שלא ניתן לעניין את הקטנים בתכנים מופשטים אלא יש לפתוח להם בדברים הקרובים להם ומשם להרימם מעבר לכך.

יישום בפערכת פזונכת

כל חינוך פתחיל פן הכלים אשר יש לתלמיד ופזיכולת לפתחם. שום לימוד אינו יצירת יש פאין אלא גידול פזרע לעץ נותן פירות, וע"כ חשובה בלימוד השיטתיות, הבניה של שלב אחר שלב בלא דילוגים. לכן יש לרדת לרמתו של התלמיד ופישם להריצו לפי יכולתו וכשרונו.

יד. מעשה רב נחמן ודרו עבדיה

הגמרא בפרק העשירי במסכת פסחים מספרת: "אמר ליה רב נחמן לדרו עבדיה: עבדא דמפיק ליה מריה לחירות ויהיב ליה כספא ודהבא מאי בעי למימר ליה? אמר ליה: בעי לאודווי ולשבוחי! א"ל: פטרן מלומר 'מה נשתנה'. פתח ואמר 'עבדים היינו'".

רב נחמן היה יכול לכאורה להגיד לעבדו לשאול "מה נשתנה", אבל רב נחמן הבין שאת העבד "מה נשתנה" אינו מעניין ואינו "מחובר" לעולמו, ומה שמקשר אותו לתכני היום הוא עולמו של עבד ויצירתו לחירות, וע"כ השתמש בעולמו של העבד כדי להביאו להכרה בערך יציאת מצרים לעם ישראל.

אילתור והתאמת תכנים

במעשה רב נחמן מוצאים יכולת אילתור של המחנך בהתאמת התוכן לרמתו ולעולמו של המתחנך. א"א לחנך רק בדברים שמחוץ לעולמו של התלמיד יש לרדת לעולמו ומשם להרימו להבנה יותר שלמה.

ישום בפערכת פחנות

יחד עם הכנה מדוקדקת של השיעור, חלוקת הזמן בו ליצירת קשר עם התלמיד ועם הנלמד בעבר, ובניית החומר החדש והחזרה עליו ובדיקת קנייתו, צריך הפתח לשיס לב לתגובות התלמיד: היכן לחנך, והיכן להפסיק, אלו תכנים כבר ידועים יותר ואלו ידועים פחות, ואלו עניינים פקושים יותר עם עולמו ולפי"ו לשנות את מבנה שיעורו.

טו. לפי דעתו של בן אביו מלמדו

המשנה (קטז, ע"א) ממשיכה: "ולפי דעתו של בן אביו מלמדו". לחלק זה שייכת הפיסקה: "כנגד ארבעה בנים דיברה תורה" וכו', פיסקה זו מדגימה את דעתו של הבן, הן מבחינת הידיעות המוקדמות (חכם), הן מבחינת הכיוון הרוחני שראוי לדבר אליו (רשע), הן מבחינת מידת ההתעניינות שהוא מגלה (שאינו יודע לשאול), והן הכשרון להתעמק (תם). המדרש, ובעקבותיו האב, נדרש להתאים תשובה לפי דעתו של בן, ונראה שהתשובות אינן אלא דוגמאות לתשובות המתאימות.

התאמת התוכן

היכולת להתאים את התוכן ואת דרך הגשתו לנטיית לבו של התלמיד הן מיוסדות ההוראה. הן היכולת להעמיק (חכם), הן היכולת לגעור (רשע), הן היכולת לכלול ולהסביר (תם), והן היכולת לפתוח פה לאילם (שאינו יודע לשאול). חז"ל, בתחילת "מגיד", ראו ערך להזכיר ולרמוז להורים ולבנים על המתחכמים השונים והדרכים השונות ללמדם.

ישום בפערכת פחנות

הפורה צריך להיות ערוך להפעיל כל תלמיד בהתאם ליכולתו ולא פחות מכך בהתאם לעצדתו ולהשקפתו. כל תלמיד צריך ליטוע את התאים לו ואת פה שיגבש את אישיותו בדרך הנכונה ביותר. בשיעור פונטאלי כותבי קשה לעודד כל אחד לפי דרכו, אפנס לאחר פכן בעבודה אישית בשיחות, בעידוד בהפרצה ולעתים בגערה, ובוא זמן ההעלאה האישית בתקופתו, בפערכות לפידה ע"י פחשב, פחד הן אינן כה פועודות כחיבוק והטפוחה על הדשכס, פאיך ניתן על ידן לארגן פסלולי לפידה אישיים לכל תלמיד לפי יכולתו והתקדפותו האישית.

פעם שנייה נפגשים במספר ארבע (ארבע קושיות) במשך ליל הסדר ולא בפעם

אחרונה (ארבע כוסות, ארבעה חלקים לליל הסדר ועוד), אין סיבה מכריחה מצד מצוות הלילה לסדר את ההגדה מסביב למספר זה, הסיבה העיקרית הנראית היא לשם יצירת עניין לבנים.

מסגרת לימודית מושכת

אחת מן הדרכים ליצירת משיכה לתוכן הנלמד היא ע"י אמצעים טכניים, שמסדרים את הלימוד ומושכים את לב התלמיד. דרך זו מתבלטת בליל הסדר במספר ארבע שמצוי בו רבות.

יישום בפערכות מחנכות

כלים טכניים וטכניקות בתקופתנו בעידן המחשב וה"וידוי" ניתן ליצור אמצעי לפידה מושכים ביותר, רק צריכים לתת את הדעת שפרוב אמצעים הטפלים ללימוד לא יבלע העיקר.

טז. מתחיל בגנות ומסיים בשבח

המשנה במסכת פסחים (קטז, ע"א) מוסיפה: "ולפי דעתו של בן אביו מלמדו. מתחיל בגנות ומסיים בשבח ודורש מ'ארמי אובד אבי עד שיגמור כל הפרשה כולה". ובגמרא: "מאי בגנות? רב אמר: מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו. ושמאל אמר: עבדים היינו".

פשט הדברים שהתחלה בגנות היא המשך לילפי דעת של בן, ודברי רב ושמאל אף הם המשך לאותו עניין וכל אחד נותן דוגמא אך לא מכריח דווקא בדרך זו¹⁰. בהתאמה לגנות בא השבח הן הפיזי כבני חורין והן הרוחני שקרבנו המקום לעבודתו.

דעת המתחנך והבלטה ע"י ניגודים

למדנו שני צדדים ראשית, המפתח ללימוד והתקדמות היא לפי דעתו של הבן- התלמיד, ולא לפי דעתו של המלמד שהיא מבחון, ואפילו אם יש בכך הפסד מעמקות התוכן, ועם זאת, צריכה להיות חתירה מתמדת להמשיך ולקדם את המתחנך, וע"כ אף אם דעתו של בן קטנה יש אפשרות לקדמו בפסח זה ובפסחים אחרים.

ההתחלה בגנות והסיום בשבח מלבד עצם הצד התוכני, אף ההבנה מתעמקת ומתבהרת ע"י יצירת השוואה והנגדה, וע"כ מאיסת הגנות מתחזקת עם ההשוואה לשבח, ואף השבח גדל עם הקדמת הגנות.

10. ניתן לומר שזו הסיבה לשינוי הרמבי"ם (פי"ז, ה"ח): "יבכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו כאלו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים", ושינה מלשון המשנה "לראות" ואף מלשון עצמו בפה"מ (לראות). מפני שהחובה להראות עצמו לפני בני ביתו.

ישום בערכת מחנכת

בכיתה ופסגרות לימוד דופות, הפבדקים והעבתיים כבדיקה תקופתית, והבדיקה היופיוצית תוך כדי שיחה ולימוד, פראים לצורה עד היכן נקלט הלימוד אצל התלמידים, ועלצדים אותו היכן היו שגיאותיו בהעברת החומר והיכן צריך לתקן בפה שלימד.

וכן כתב בכלבו: "עבדים היינו. פי עתה משיב לתינוקות ששאלו מה נשתנה - כי עבדים היינו ועל כן אנו אוכלין מצה ומרור כאשר אכלו אבותינו, וחייבין אנו לעמוד בהסבה ודרך חירות כדרך שעמדו אבותינו כשהוציאם הקב"ה משם... ואפילו כולנו חכמים מצוה עלינו לספר, וכשייכ שיש לנו להודיע אל שאינן יודעים, שנאמר ויאמרתם זבח פסח' וכו'. ועוד, והגדת לבנך' ונאמר יכי ישאלך בנך' ויש לנו לספר כל העניין כמו שכתוב: למען תזכור...".

יז. חוטפין מצה לתינוקות

בתוספתא (פ"י, ה"ו, ובגמרא קט, ע"א): "חוטפין מצה לתינוקות בשביל שלא ישנו". ומפרש רש"י: "מגזיכין את הקטרכ צשזיל חינוקות שישאלו, ואית דמפרש חוטפין מלה: אוכלין מהר, וזכ כלשון עיקר מדמייתי הא דר"ע צהדכ". היינו לפי הפירוש הראשון זוהי עקירת הקערה שהוזכרה לעיל. לפי הפירוש השני צריך להגיע לאכילת מצה לפני שהתינוקות ירדמו. הרשב"ם מוסיף על שני פירושי רש"י: "ולי נראה, חוטפין - מסלקין את הלחם מיד התינוקות, שלא יהו ישנים מתוך מאכל הרבה, כדרך התינוק אחר אכילתו, ושוב לא ישאלו, אבל עכשיו כשחוטפים מהן לא ישנו וישאלו, כלומר לא ישנו לפי שלא אכלו כדי שבעו, וישאלו כשיראו השינויים שאנו עושין היכירא לתינוקות...". (וכ"פ במנחת ביכורים על התוספתא). פירוש של הרשב"ם הפוך בעשייתו מרש"י, והוא שם דגש לאי-שינת התינוקות דווקא מתוך ריבוי מאכל ומשתה.

קלות הלימוד

לפי הפירוש השני ברש"י, פרט לאמצעי הדיקטי הישיר יש כאן הדרכה חינוכית שדווקא בערב כזה המרובה במצוות ובלמוד, יש לשים לב שעיקרו מופנה להגדה לבנים, וכוחם חלש (לעתים) משל הוריהם, ועד שההורים יעסקו בלימודם ויגיעו למצוות הלילה הבנים כבר ירדמו, וכל האמצעים להחזיקם בעירנות לא יועילו. וע"כ ניתנה העצה לקיים מצוות לילה זה בזריזות.

פירושו של הרשב"ם מופנה לאותו עניין; הכבודות שתיוצר כתוצאה מהאכילה תגרום שהבנים ירדמו בטרם עת, ואף על כך צריך המחנך לתת את לבו. העצה ע"כ היא שימת לב שלא יאכלו יתר על המידה.

”ישום בפערכת עזנכת

בנישך היום ובנישך השיעורים יש רגעים בהם הקליטה פרובה ויש שבהם הקליטה פועטת, החכם עינו בראשו לרעת להשתמש בזכנים השונים הנ הקבועים שבהם ראוי לרכז שיעורים יותך קישם, והן אותם שניצרו בצורה פזרפנת אצל התלמידים ולהשתמש בהם לעיקר הלימוד.

יח. גניבת האפיקומן

מנהג בישראל שהבנים הקטנים ”גונבים” את האפיקומן לעורך הסדר. לכאורה, אין טעם למנהג זה והוא אך לשעשוע, וכתב ב”חק יעקב” (תע”ב ב) שטעם המנהג שהתינוקות חוטפים האפיקומן בליל פסח שע”י זה לא יישנו ויתעוררו לשאול. ואולי טעמו כדי להשאיר את הקטנים ערים כדי שיוכלו ל”השיב את הגניבה” ולבוא על שכרם¹¹.

שמירת מתח

להורים, ”גניבת” האפיקומן היא בדרך כלל, כדי שלא ישנו התינוקות. לבנים – היא אמצעי לשמירת המתח עד לסיום מצות האכילה בלילה, קרוב לחצות מנהג זה משרת אפוא את מימוש מצות הלילה ”והגדת לבנך”.

”ישום בפערכת עזנכת

שפירת עתה בתוך שיעור הכרחית לקליטה טובה. לישם כך יש לתכנן את זמני עליות הפתח וזמני ההרפיה. את עליות הפתח יש לתכנן עם הגברת ההקשבה וההתרחקות פסביב לתלמד. ואילו את ההרפיה לעשות ע”י פישחק או הפסקה לגיל הרך, או שיען בדרך נעימה לגילים יותך פבוגרים. בתקופות לימוד פאופצות צריך לזכור שחשוב לאחר זמני הפאפץ להקדיש זמן להרפיות ע”י טיול, פנוחה וכד’.

יט. סימני רבי יהודה

מפרשי ההגדה בדורות השונים הסבירו כמה וכמה הסברים לסימני המכות שנתן ר’ יהודה – מה חידש ר’ יהודה בסימניו שלא היה ידוע. ונראה שאף בכך, בנוסף לצדדים התוכניים ישנה מטרה חינוכית לשנן בדרך קצרה לילדים ולהרבות את

11. אצל יהודי לוב נהגו שכשמגיעים ליחף אחד המסובים חוטף את המצה של האפיקומן ובורח עמה החוצה ואחרי כן שב, וראש המסובים שואל אותה: מאין באת? והוא עונה: ממצרים, ושוב שואלה: לאן אתה הולך? והוא ענה לירושלים, וכל המסובים אומרים לשנה באה בירושלים ופותחים באמירת ההגדה (מאמר ר’ זבולון בוארון בקובץ מאמרים הוצ’ ישיבת ניר – קרית ארבע, אדר תשנ”ד).

העניין ע"י הקיצורים. ולכך ניתן להוסיף את הדרשות על ריבוי המכות במצרים ועל הים.

שינון בדרך קצרה ומשיכת הלב

הסימנים כראשי תיבות עוזרים לתלמיד לזכור את לימודו, והקיצור מכניס במעט מילים עניינים שלמים. בנוסף לכך, הקיצורים למיניהם מושכים את לב הלומד.¹²

יישום בערכת פחנת

אף בינינו שפאגרי לפידה נפצאים בהישג יד של כל תלמיד, חשוב להרגיל את התלמיד להשתמש בכוח הזכרון שניחן בו. קיצורים, שירים, נוסחונים, ראשי תיבות וכד' כולם פסייעים לתלמיד לזכור. פורים הפונים את הצורך משתמשים בכך, ופסייעים לתלמיד לזכור את התלמיד.

כ. משארותם צורות בשמלותם

כתב ב"חוק יעקב" (סי' תע"ז ס"א): "וכתב מהרש"ל בתשובה סימן פ"ו ויוציא האפיקומן כמו שהוא כרוך במפה וישלשל לאחוריו וילך בבית כמו די אמות ויאמר וכך היו אבותינו הולכים במשארותם, עכ"ל". ובפ"מ (=פסח מעובין לבעל "כנסת הגדולה") סי' שט"ו כתב וז"ל: "ומנהגי ליקח מקל בידי ומנעלי ברגלי ולומר: זככה תאכלו אותו מתניכם חגורים ונעליכם ברגליכם ומקלכם בידכם ואכלתם אותו בחפזון פסח הוא לה". ולכן אני נוהג שלא להפשיט האזור בליל פסח עד אחר אפיקומן", עכ"ל. ובמדינות אלו אין נוהגין כל זה". והביא את המנהג הראשון הי"מגן אברהם" (סי' תע"ג ס"ק כ"ב). וכן מנהג גרבה מיד לאחר "יחץ" לכרוך את האפיקומן במפה ולהניחו על כתפו וללכת בו ארבע אמות ולומר: "זכר לאבותינו שיצאו ממצרים ומשארותם צורות בשמלותם על שכמם"¹².

המחשה והצגה

מלבד הצד המנהגי-הלכתי של דרך אכילת האפיקומן, הרי יש במנהג מעין הצגה והמחשה לתלמידים-כך עשינו ביציאתנו ממצרים. המקיים את המצוה ע"י פעולות אלו חווה על עצמו את היצירה ממצרים. ובפרט שאין כאן מחזה שמתכוננים אליו ועושים לקראתו חזרות אלא הצגה ספונטנית חיה.

12. במיוחד קיצור כזה שטעמים נוספים צורניים ותוכניים בו כגון: ח ש כ
ש ח נ
כ נ מ

12 א. הערת המערכת: הד ורמו למנהג זה מובא בסוף פרק תמיד נשחט (פסחים סה, ע"ב): "תנא כל אחד ואחד נותן פסחו בעורו ומפשיל לאחוריו, אמר רב עיליש: טייעות", וברשימי: "דרך סוחרים ישמעאלים הוא זה".

י"שום בעירכת פחנכת

בהפחשת תכנים, בהצגת דמויות של אבות האופה או עצבים שעברו על חלקי העם הישנים בצורה ספונטאנית (ולא לאחר חזרות אין ספור וכד'). עוזרים לתליד לחוש ולהזדהות הרגשה שאינה נקנית בדרכים אחרות.

כא. דיינו

דרך אמירת "דיינו" בהזכרת המעלות הטובות היא מיוחדת במינה, כשעל כל מעלה אנו מציינים "דיינו". דרך מיוחדת זו, באה להדגיש כל מעלה ומעלה. היא אף נותנת את האפשרות לכל אחד להשתתף במענה המשותף "דיינו".

הגשה משמחת

ניתן היה לומר את כל חמש עשרה המעלות בדרך יותר קצרה ומשעממת. אולם חז"ל סידרו זאת דווקא בדרך זו, כדי ליצור עניין ושמחה אצל התלמידים, וע"י כך מתמקד הלימוד בכל מעלה ומעלה. כמובן, הענייה עם כולם מחזקת את השתפות ואת החדירה הפנימית של המעלות הטובות.

י"שום בעירכת פחנכת

על-כחך (בדרך כלל) אתה תליד, אבל אין הכרח שהליד יהיה גריסת חצץ, ניתן לעשותו נעים ושמח ובכך לא רק להפחית את צרות ההכרח אלא אף להפוך אותו לליד פתוח רצון. דרך זו נקנית ע"י השפחה הפקידנה של הצורה וע"י הגשת החומר הליד בצורה שפחה ופישעשעת.

כב. קריאת ההלל

שינוי בתוספתא (פ"י, ה"ד): "המקרא את בניו ובנותיו קטנים צריך להיות עונה עמהן במקום שעונים. באיזה מקום הוא עונה? הגיע ליברוך הבאי - אומר עמהן 'בשם ה', הגיע ליברכנוכי - אומר עמהן 'מבית ה'. מסביר ב"מנחת ביכורים": "המקרא בהלל למי שאינם בקיאים עונה עמהם סוף פסוקים כשהן אומרים אחריו כל דבר חוזר וכופל כדמפרשי". ברייתא זו אינה נזכרת במסי סוכה (דף לח) ואף לא בפסחים (קיט, ע"ב) שם עסקה הגמרא בהקראת ההלל. ונראה שנוכרת דווקא כאן ובדרך שהאב מקריא לבנים מפני שכך היה הנהוג להרגילם במצוות. וכיוון שהגדול המקריא צריך אף הוא לצאת ידי חובת קריאת ההלל ע"כ אף הוא צריך לענות עמהם. את חווית אמירת ההלל מתארת הגמרא (שם פה, ע"ב): "כזיתא פסחא והלילא פקע איגרא". מסביר רש"י: "לקול המולת הסמון מהלל דומין כאילו כגגין מתצקעים...". אמנם לא מודגשת פעולת הילדים באמירת ההלל, אבל ברור שאף הילדים היו שותפים באמירת ההלל.

שינון וחוייה

ההלל נאמר לא רק בליל הסדר, ומן הסתם הקטנים מכירים אותו, ואעפ"כ חלק משיתופם בחויית הלילה וחינוכם לאמירת ההלל נעשה ע"י העשייה "ביחד" כשונים לכולם, וזה טעם להכנסת הברייתא דווקא בפסחים.

יישום בערכות פחנכת

הלימוד הנקנה אגב חוייה פרשים ונזכר לשנים ארוכות, יש לתכנן פערכות לפידה עם חוויות העוסקות בחופר הנלמד, ובכך להעפיק את חדירת התוכן לאישיות התלמיד.

כג. נישוק המצה והמרור

כתב המשנה ברורה (סי' תע"ז ס"ק ג'): "כתב השלי"ה: ראיתי מבני עליה שהיו מנשקין המצות והמרור... והכל לחיבוב המצוה ואשרי מי שעובד ה' בשמחה".

חינוך עקיף חוייתי

ביטוי החיבה למצוות ליל הסדר נקלטים אצל הילד, ופועלים עליו ללא אומר ודברים בהשפעה עקיפה המכינה את לבו להתקשרות נפשית לכל תכני הלילה.

יישום בערכות פחנכת

תלמידים ובעיקר ילדים רגישים מאוד, פגע פנים, תנועת יד, פילים בודדים או קריאות לא רצויות פערות להן את יחס הפורה לדברים אליהם הוא פתיחוס. אותנות אלה הם כלים לחינוך ולהעברת יחס ראוי. התלמיד שפזרהה עם הטובע קונה לעצמו את היחס הראוי.

כד. פיוטים

פיוטי ליל הסדר, אשר שרים אותם בכל קהילות ישראל (בכמה שינויים בין העדות השונות), מושכים את הלב. חלקם ברמזים הכלולים בהם כגון בפיוט: "ויהי בחצי הלילה", חלקם באליגוריא כגון: "חד גדיא", וחלקם מצד השעשוע שבהם כגון: "אחד מי יודע". על אף צד המשחק והשעשוע הרי התוכן המונחל בהם הוא יסודי וחשוב כמבואר במפרשי האגדות.

שעשוע ומשחק

המשחק והשעשוע הם דרך חשובה להעביר לילדים את התוכן בצורה חוייתית ומשמחת. מחמת המשיכה שבהם היא אינה מכבידה, ולהיפך מעוררת אותם ומושכת את לבם. חשוב הדבר בעיקר בשל העובדה שניצני עייפות עשויים ליישנם אחרי לילה מבורך בהרבה מצוות. ועניינים חשובים ונעלים ולאחר אכילה ושתיה

מרובים. וע"כ יש חשיבות גם למקום קביעת הפיוטים, למנגינתם ולהשתתפות הילדים בהם.

י"ז. שום בערכות פחנכת

המורה הפתח את שיעוריו צריך לקבוע זמן לשעשועים והרפואות. אולם אם ישכיל ידע לבנות שעשועים בלדים ופחנכים, ובכך ישיך את השיעור ותכניו אל עת השעשוע וההרפואה. תועלת נוספת העולה בעת השיחוק היא היצירה פתוח הנלמד, בה התלמיד מכניס ופיתח את אשר קלט אל תוך שיחוקו ויוצר ופחנכית את עולמו.

כה. עיצוב ההגדות

אין ספק בעם ישראל שעוצב וקושט כה רבות כהגדה של פסח. ברור שחלק מתופעה זו נובע מהצורך לעורר ולעניין את הילדים והמבוגרים בלילה ארוך ועירני זה.

הגשה מושכת ומאירה

את לב התינוקות, שחלקם אינם יודעים לקרוא מושכת מאוד הגשה בהירה מקושטת ומעוצבת, ואף זה חלק מאמצעי החינוך. גם בבהירות ההגשה וגם במשיכת לב התלמיד בהסברה מאירה ומשמחת.

י"ח. שום בערכות פחנכת

חופר כתוב ופאזייר המוגש לתלמיד ראוי שיהא מושך את העין ואת הלב. ניתן לחבב את ההגדה על הילדים אם נציע להם שיקישטו ויעטרו את קטעי ההגדה לפי ראות עינם, הבנתם וכוח יצירתם. בכך נקרבים יותר אל החופר הנלמד הכתוב בה.

סיכום ומסקנות

כשבנו חז"ל את ליל הסדר הן בזמן המקדש והן עם חורבנו הם שזרו בתוכו הרבה פרקים דידקטיים אשר נעשים בתוך הלילה עם עשיית מצוותיו וקריאת ההגדה. וכמה שיבינו וישלבו ההורים ועורך הסדר. את הצדדים הללו באורח נכון והולם יקלטו הבנים והבנות לרוחם פנימה את מהותו ועצמותו של עם ישראל ואת כל תכני הלילה, ויתעצם הדבר בהם.

הלימוד, כדי שימלא את יעודו¹³, צריך שיהא: נעים, מושך ומשמח ולא מכביד, משעמם וכפוי. בסדרי לילה זה רואים עד כמה חז"ל שמו על כך דגש. חז"ל לא

13. אף בדורנו חלק ממחברי פירושים להגדות שאף לחדש ולהביא עוד דרכים דידקטיות לשם חינוך ולימוד הבנים בליל הסדר. עיין הגדת הרב שי אבינר, הגדת הרב ע"י שטיינזלץ (בהקדמתו) ועוד.

המתינו רק לחלק הפרונטאלי הישיר ודאגו שחלק ממצוות הלילה יועברו בצורה עקיפה אשר תכנס בלב הבנים מעצם אוירת הסדר, ה"חיים" הזורמים בו, השמחה השירה וההלל. צד חשוב שהודגש בלילה זו הוא נתינת ההרגשה של ההשתתפות כולם בשווה במצוות הלילה. חז"ל לקחו בחשבון שבקטנים עסקינן, הצריכים לאמצעי דרבון, משיכה והמחשה ביחד עם הלימוד עצמו.

החיבור המלא שבין התכנים העליונים של הלילה והתאמת האמצעים הדידקטיים השונים, שחז"ל ובעקבותיהם גדולי הדורות הדריכונו בהם, עשוי לתרום רבות בהעמקת האמונה שבלבות ילדינו ובחיבוב המצוות על ידם בדרך של עשייה חוויתית שלא תשכח.